

РОЗДІЛ 4 ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ

УДК 2:796]:94(477):37.035

DOI: 10.58407/visnik.253218

Кислий Анатолій

ORCID 0000-0001-8988-8242

Researcher ID 0107511

Доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії та культурології,
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
(Чернігів, Україна) E-mail: a.kysliy@ukr.net

Синіговець Ігор

ORCID 0000-0002-4456-4399

Researcher ID AAC-7649-2020

Кандидат наук з фізичного виховання і спорту,
доцент кафедри фізичної реабілітації,
Національний університет «Чернігівська політехніка»
(Чернігів, Україна) E-mail: sinigovets4@gmail.com

РЕЛІГІЯ, ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА СПОРТ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА: ІСТОРИЧНИЙ ТА ВИХОВНИЙ АСПЕКТИ

У статті з'ясовано, що релігія, фізична культура та спорт як потужні і водночас суперечливі соціокультурні явища в тій чи іншій мірі пронизують усю історію формування українського суспільства та нині є важливими моральними факторами, що здатні впливати на виховання особистості. Яскравим прикладом взаємозв'язку релігії, фізичної культури та спорту є феномен українського козацтва, ключову роль у формуванні світогляду, моралі, фізичної культури яких відіграло християнство та інші народні вірування.

Метою статті є аналіз взаємозв'язку релігії, фізичної культури та спорту в історії українського козацтва та його виховного впливу на формування сучасної особистості.

Методологією дослідження є теоретичні концепти американського історика та соціолога спорту Аллена Гутмана, який пропонує розглядати усі фізичні вправи та спорт різних народів як частину світової спортивної та фізичної культури, що розвивалась у зв'язку з релігійними віруваннями та культом.

Наукова новизна полягає у формуванні нового методологічного підходу до аналізу взаємозв'язку релігії, фізичної культури та спорту в історії українського козацтва та можливості його виховного впливу на формування сучасної особистості. Доведено, що взаємозв'язки фізичних «спортивних» практик українського козацтва з релігійними, духовними, культовими церемоніями, народними звичаями та традиціями мають ціннісно-виховне значення.

Висновки. Українські козаки мали значні надбання у сфері фізичної культури та вибудували свою власну, самобутню традицію фізичного виховання. Фізична культура та спорт українського козацтва тісно пов'язані з духовними та релігійними уявленнями, культурними практиками, заснованими на звичаєвих відносинах спорідненості і є відображенням особливостей світогляду людини. Світогляд українського козацтва був симбіозом православного віросповідання, давніх народних уявлень та світосприйняття, де відобразилися ідеали гармонійного розвитку людини у єдності її духовних та фізичних якостей.

Ключові слова: релігія, спорт, фізична культура, фізичне виховання, українське козацтво, історія фізичної культури та спорту, філософія спорту.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими або практичними завданнями. Світоглядна криза, яка зумовлена складними подіями війни в Україні та намаганням осмислити нові прозахідні філософські та педагогічні концепції, що могли б відігравати ціннісно-мотиваційну роль у житті людини, є суттєвим аргументом для пошуку найрізноманітніших виховних чинників, які сприятимуть самоідентифікації українського суспільства та окремої особистості. В нинішній соціокультурній реальності формується новий погляд на якісні виміри взаємовпливу фізичної культури, спорту та релігії в історії становлення українського народу, їх моральних ідеалів, що здатні сьогодні впливати на виховання особистості.

Впливовими духовно-моральними орієнтирами сьогодні, як і у попередні століття залишаються християнська релігія та церква. Для багатьох людей аксіологічні питання, сформульовані в лоні релігії, мають принципово важливе значення у структурі їх духовності, особистісного самовизначення та суспільного цілепокладання. Іншою принципово важливою стороною життєдіяльності людини є фізична культура та спорт, що протягом багатьох століть сформувались як авторитетні засоби фізичного та духовного розвитку підрастаючого покоління, спрямовані на задоволення потреби зміцнення здоров'я людини. Тому на увагу заслуговують релігія, фізична культура та спорт як потужні і водночас суперечливі соціокультурні явища, які в тій чи іншій мірі пронизують усю історію українського козацтва і нині є важливими виховними факторами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження національної фізичної культури та спорту, її світоглядних особливостей та взаємозв'язків з релігією і народними вірування проводили відомі українські вчені: Величкович М., Винничук О., Литвинець А., Приступа Є., Пилат В., Притула О., Мандзяк О., Тимчак Я., Трофим'як Б., Цюс А. та ін. Джерелом для вивчення особливостей козацької педагогіки, специфіки фізичного та морального виховання є роботи: Берека В., Губко О., Гуренко В., Кириченко О., Лозко Г., Руденко Ю., Стефанюк С. Найбільш авторитетними авторами з історії українського козацтва є: Грушевський М., Гуржій О., Мищик Ю., Смолій В., Плохій С., Чухліб Т., Яворницький Д. та ін.

Метою статті є аналіз взаємозв'язку релігії, фізичної культури і спорту в історії українського козацтва та його виховного впливу на формування сучасної особистості. Пошук взаємозв'язку «спортивних» практик українського козацтва з релігійними, духовними, культовими церемоніями, народними звичаями та традиціями стали головним завданням даної роботи.

Висвітлення процедури теоретико-методологічного та/або експериментального дослідження із зазначенням методів дослідження. Для вирішення методологічної проблеми дослідження, що полягає в аналізі таких різномірних соціокультурних явищ як релігія, фізична культура і спорт та наявності протиріч в оціночних судженнях з приводу міри їх виховного взаємовпливу та підходів до визначення моральних ідеалів, ми звернулись до робіт відомого американського історика та соціолога спорту Аллена Гутмана. У своїй роботі «From Ritual to Record: The Nature of Modern Sports» [1] Guttman Allen пропонує розглядати усі фізичні вправи у їх зв'язку з релігійним культом, який був характерний для ранніх суспільств. Він обґрунтовує, що сучасний спорт безперечно формувався на основі гри, народних забав та змагань. Тому спорт необхідно розуміти як ігрові фізичні змагання, які включають в себе розвиток фізичних та етичних навиків як невід'ємної частини релігійного життя. Більшість академічних досліджень зі спорту шукають його коріння в класичній давньогрецькій культурі, в олімпійських іграх, нехтуючи при цьому фізичну культуру та спортивні практики інших народів, культур і цивілізацій. Поняття «сучасний спорт» – це фетишизація західної концепції змагання, яка пов'язана з капіталізмом, споживанням, засобами масової інформації, регулюванням та комерційними формами ігор. Тому, на думку Гутмана, нинішні дослідники не повинні розглядати особливості спортивної діяльності різних народів як пережитки архаїчного минулого, адже багато елементів національних культур мають суттєве значення у сучасному спорті, стали олімпійськими видами спорту, виконують важливі просвітницько-виховні функції.

Наукова новизна полягає у формуванні нового методологічного підходу до аналізу взаємозв'язку релігії, фізичної культури та спорту в історії запорізького козацтва та можливості його виховного впливу на формування особистості. Доведено, що взаємозв'язки фізичних «спортивних» практик запорізького козацтва з релігійними, духовними, культовими церемоніями, народними звичаями та традиціями мають важливе ціннісно-виховне значення для розвитку сучасного українського суспільства і окремої людини.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Історія українського спорту та фізичної культури як багатогранних соціокультурних явищ має свою унікальну специфіку. Яскравим прикладом взаємозв'язку релігії, фізичної культури та спорту є феномен запорізького козацтва. Ключову роль у формуванні світогляду, моралі та національної ідентичності козаків відігравало християнство. Особливість релігійності запорізьких козаків полягала у поєднанні глибокої віри в Бога, виконання святого обов'язку участі у богослужіннях і релігійних обрядах та елементів народних звичаїв і символів січового життя. Вони регулярно відвідували Службу Богу та найчастіше звертались до церкви з покайням, щедро жертвуючи часто останні цінності, просячи пробачення за гріхи. На Різдво козаки колядували, дуже полюбили купальські свята, влаштовували ігри і танці тощо. Перед початком важливої справи обов'язково молилися та часто запрошували священика для благословення на успіх у всіх починаннях. У козаків утворився могутній пласт побутової релігійності, який полягав у домінуванні відносно вузького кола святих, де особливе місце займав культ Богородиці та проголошували молитви на власний розсуд, адже мало хто з козаків умів читати. Отже, козаки були прикладом сповідання своєрідного народного християнства, яке містило в собі елементи візантійського православ'я та архаїку стародавніх народних звичаєвих обрядів, свободу свого релігійного світорозуміння, благоговіння перед Богом і нехтування в буденному житті аскетизмом [4, с. 195-197].

Козацька духовність вирізнялась світоглядними уявленнями про Бога як захисника українського народу, рідної землі, ідеали святої віри батьків і дідів, пошани до волелюбних їх заповідей. Усі свої духовні і фізичні сили, любов, віру і надію козаки пов'язували зі святими для них іменами Бога і неньки України. Козаки були переконані в тому, що віра у Всесильного Господа Бога, допоможе в розв'язанні особистих, суспільних, міжнаціональних питань [7].

Козаки підтримували Київську митрополію, виступали проти окатоличення та унії, а також брали активну участь у будівництві храмів і монастирів. Вважали свою церкву особливою та вільною від вищої духовної ієрархії, що визначало її відносини з Київським митрополитом, іншими єпископами та монастирями. Козацьке керівництво для збереження своєї автономії у вирішенні релігійних питань щедро обдаровували митрополитів, добре жертвували на храми Божі і на утримання духовенства, яке в свою чергу помірковано ставилося до самотнього релігійного життя козаків [5].

Відданість козаків православній вірі була настільки сильною, що в окремі періоди історії України Запорізька Січ залишалася практично єдиним останнім рубежем у поширенні католицької експансії. Українське козацтво та гетьмани не лише сповідували православну віру, але створили потужний підмурок для існування Української Православної Церкви в католицькій Польщі, відновивши у 1620 р. за ініціативи гетьмана Петра Коношевича-Сагайдачного Київську митрополію та підтримавши Київське братство. «Українське козацтво, як пише І. Власовський, було тією новою силою, яка виступила в Польсько-Литовській державі на захист українського народу і його Православної Церкви, як Церкви і віри пращів» [2, с. 28].

Для ментальності більшості рядових запорізьких козаків були характерні риси монастирського побутового життя: легковажне ставлення до грошей та багатства, розрив із світським життям, не допуск на Січ осіб жіночої статі, чоловічий колектив, який виконував і послух, і забезпечував себе усім необхідним для життя – від харчування та одягу до зброї. Козаки як і монахи жили в умовах постійного випробування, вимагаючи від себе фізичної та духовної витривалості. Зневажливе ставлення до земного життя та готовність померти з вірою в Бога за свого побратима, свою землю та волю. Запорізькі козаки часто за різних причин ставали дяконами чи священниками, продовжували своє життя в монастирі, організовували невеликі скити, не маючи спеціальної духовної підготовки.

Водночас фізична підготовка та військові вправи, які можна вважати аналогами сучасного спорту, були невід'ємною частиною життя козаків. Козацьке військо – це історичний феномен. Завдяки діяльності таких гетьманів як: Петро Коношевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа на ін. вдалося організувати десятки тисяч козаків, готових до морських і сухопутних походів на ворога. Успішні морські походи на Османську імперію, перемоги над військами Московського царства, розгроми лицарства Речі Посполитої мали суттєве значення для української історії. Українські козаки стали впливовою, фізично та морально підготовленою військовою силою в Європі.

Козаки були не просто воїнами – це була спільнота з високими моральними принципами. Їхня дисципліна та кодекс честі забезпечували міцність Запорізької Січі та робили її однією з найорганізованіших військових структур свого часу. Їхній спосіб життя ґрунтувався на вірності, справедливості та самопожертві заради спільного блага. Недаремно українське козацтво ототожнюється з лицарством, яке було втіленням середньовічних християнських ідеалів, моральних чеснот, фізичної сили та романтизму. Козаки були прикладом загартованості в боях, вмінням проявити фізичну міцність, силу волі, витримку, мужність, відвагу, концентрацію своєї духовної енергії на подолання життєвих труднощів і перешкод, спрямованих на перемогу над суперником. Виховання козаків базувалося на християнській моралі, яка сприяла формуванню кодексу честі, а військові, тілесні вправи забезпечували необхідну фізичну підготовку, розвивали витривалість і характер, що сьогодні є необхідними духовними та фізичними елементами у підготовці спортсмена.

Проживання козаків на берегах річки Дніпро та в степах України зумовило їх тісні контакти з природою. Православне козацтво не цуралося і вири слов'ян дохристиянських часів, вміло досить ефективно використовувати оздоровчі сили природи, звертались до магічних ритуалів, знали заклинання. Запорізькі козаки особливо шанували грім і блискавку, що пов'язано з древнім культом Перуна – бога грому і війни у слов'ян. Вони здійснювали жертвоприношення богам і духам, носили обереги, сережки, амулети, «волося Велеса» (мідні або срібні підвіски) для захисту від нечистої сили. Також вірили у домовиків та русалок, які могли приносити як удачу, так і небезпеку. Козаки часто використовували символи сонця на своїх знаменах, що перегукується з культом Дажбога та виконували обряди, пов'язані з вогнем (стрибки через багаття, очищення димом тощо).

На особливу увагу тут заслуговує характерництво як унікальне явище, в якому переплелися православна віра, язичницькі традиції, окультні знання та військове мистецтво. Козаки-характерники – це легендарні українські воїни, яким приписували надприродні здібності. Їхній образ глибоко вкорінений у фольклорі, історичних згадках, легендах та містиці. Вони вірили в Бога, носили натільні хрести, читали молитви, сповідувалися та брали участь у церковних обрядах. Деякі характерники були старцями, монахами або мали тісні зв'язки з православними святинами. Разом із християнськими молитвами характерники використовували замовляння, обереги, ритуали з водою, вогнем, землею, що походили з дохристиянських вірувань. Вони мали знання про трави, лікування та володіли стародавньою магією, що нагадує шаманські чи езотеричні практики.

Звичайно православна церква не схвалювала магічні практики, але й не переслідувала характерників як еретиків. Багато козаків щиро вірили в Бога, будували церкви, молилися перед боями, а їхні здібності сприймалися як Божий дар, де поєднувалися фізична вправність і сила духу. Поєднання християнства і язичницьких вірувань, які глибоко вкоренилися в свідомості українців було природним і

закономірним процесом. Козаки багато уваги приділяли зброї, що дозволяє стверджувати про певний культ зброї як засобу боротьби. Зброя використовувалася не лише під час війни, а й під час свят, в танцях, іграх та змаганнях. Значне місце відводилося релігійним обрядам і традиційним звичаям, які сприяли не тільки моральному вдосконаленню козацтва, а й впливали на розвиток тих фізичних якостей, якими так вигідно вирізнялося Запорозьке військо.

Одним з найважливіших українських національних засобів фізичного виховання є танці. Козаки створили унікальну систему спеціальних фізичних та психофізичних танцювальних вправ, які були спрямовані на саморозвиток, тілесне, психофізичне та моральне вдосконалення людини. Хоча танець, розглядається як явище художньої культури, але для козаків він був одним із засобів фізичного виховання. Окремі елементи танцю лягли в основу національних видів спортивної боротьби та бойових мистецтв.

Унікальним українським спортом і бойовим мистецтвом є гопак, який поєднує в собі удари, захвати, кидки, акробатику та національні танцювальні елементи. Він бере свій початок із козацьких бойових технік і тренувальних ігор, які допомагали війнам підтримувати фізичну форму та бойову майстерність. Він виконувався після переможних битв або під час свят. Але танцювальні рухи мали не лише естетичне значення – вони розвивали силу, спритність і витривалість. Запорозькі мали традицію тренуватися у двобоях, використовуючи удари ногами, руками, стрибки, підсічки та навіть боротьбу. Саме ці елементи згодом стали основою бойового гопака. Після занепаду Запорозької Січі бойові традиції козаків поступово забувалися. Однак у XX столітті український дослідник Володимир Пилат систематизував давні техніки, відновивши гопак як окреме бойове мистецтво. Гопак нагадує східні бойові мистецтва – це не лише фізичне тренування, а й шлях самовдосконалення, унікальність якого полягає у поєднанні бою з традиційною українською пластикою та акробатикою. Сьогодні бойовий гопак викладається в багатьох школах України. Він використовується не лише як засіб фізичного виховання, а й спортивної підготовки молоді [6].

Традиційним українським бойовим мистецтвом і спортом, яке походить від козацьких тілесних технік вважається «Спас». Воно поєднує боротьбу, удари руками і ногами, техніки ухилення, застосування зброї та психологічну підготовку. Козаки використовували спас у боях, а також для підготовки молоді до війська, а також у змаганнях між собою, що допомагало їм покращувати бойову майстерність. Особливість «Спасу» полягає у поєднанні народних козацьких традицій елементів танцю, технік бойових мистецтв, об'єднаних філософією боротьби не заради перемоги над суперником, а для вдосконалення сили духу і тіла.

У 2017 року Верховна Рада України внесла зміни до Закону України «Про фізичну культуру і спорт», доповнивши поняття «національні види спорту». Це види спорту, засновані на національно-культурних традиціях України, до яких відносяться козацький двобій, рукопаш гопак, українська боротьба на поясах, український рукопаш «Спас», фрі-файт, хортинг [3]. В Україні засновані школи, де використовуються елементи козацького фізичного виховання, проводяться спортивні змагання.

Отже, у світогляді українського козацтва, так само як і в стародавніх греків, сформувались уявлення про гармонійний розвиток людини у єдності її духовних та фізичних якостей. Хоча козаки й ідентифікували себе з православною вірою, ця релігійність мала свої особливості. Поряд із заявленою глибокою набожністю підтримувався культ фізичної досконалості. Він полягав у прагненні підвищити свою фізичну підготовку з використанням різних єдиноборств, танців, бойових мистецтв у поєднанні з елементами народної фізичної культури, звичаями та традиціями. В них втілювались давні світоглядні уявлення українців, які давали можливість вирішувати переважну більшість завдань фізичного виховання особистості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Культурно-історична заслуга українських козаків полягає в тому, що вони створили та передали у спадок значні надбання у сфері фізичної культури та вибудували свою власну, самобутню систему фізичного виховання. Фізична культура та спорт українського козацтва тісно пов'язані з духовними та релігійними уявленнями, культурними практиками, заснованими на звичаєвих відносинах спорідненості і є відображенням особливостей світогляду людини. Світогляд українського козацтва був симбіозом православного віросповідання, давніх народних уявлень та світосприйняття, де відобразилися ідеали свободи, волі, справедливості, незалежності, віри в краще життя, за яке необхідно боротися.

Фізична культура та змагання козаків, які розвивалися на власному національному ґрунті, заклали основи вітчизняної системи фізичного виховання та спорту, адже окремі елементи фізичної культури аналогічні зі спортивною діяльністю, а нині розвиваються як спорт у класичному його розумінні. Подальші дослідження складних наративів історії козацького «спорту» та фізичної культури дозволяє вписати їх у загальну світову історію спорту та фізичної культури.

References

1. Guttman A. From ritual to record: The nature of modern sports. Columbia University Press. 1978. Guttman, A. (1978). From ritual to record: The nature of modern sports. Columbia University Press. [in English].
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: в 4 т., 5 кн. Т. II. Українська Православна Церква в З.Д.А. Репр. вид. Київ, 1998. 397 с.
Vlasovskyi, I. (1998). *Narys istorii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy* (Vol. II. Ukrainska Pravoslavna Tserkva v Z.D.A.) [Outline of the history of the Ukrainian Orthodox Church]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Закон України «Про фізичну культуру і спорт» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text> (дата звернення: 10.04.2025).
Zakon Ukrainy «Pro fizychnu kulturu i sport» [Law of Ukraine «On physical culture and sports»]. Retrieved from: <https://surli.cc/hznpgl> [in Ukrainian].

4. Історія релігії в Україні: навчальний посібник / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. Київ: Т-во «Знання», КОО, 1999. 735 с.
Kolodnyi, A. M., & Yarotskyi, P. L. (Eds.). (1999). *Istoriia relihii v Ukraini: Navchalnyi posibnyk* [History of religion in Ukraine: Textbook]. T-vo «Znannia», KOO. 735. [in Ukrainian].
5. Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). Запоріжжя: РА «Тандем–У», 1998. 180 с.
Lyman, I.I. (1998). *Tserkovnyi ustrii Zaporozkykh Volnostei (1734–1775)* [Church structure of Zaporizhzhian Liberties (1734 – 1775)]. RA «Tandem–U». 180. [in Ukrainian].
6. Пилат В. Бойовий Гопак і основи захисту Вітчизни. Україна. 2016. 168 с.
Pylat, V. (2016). *Boiovyi Hopak i osnovy zakhystu Vitchyzny* [Combat Hopak and the basics of homeland defense]. Ukraina. 168. [in Ukrainian].
7. Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. Київ: МАУП, 2007. 384 с.
Rudenko, Yu., & Hubko, O. (2007). *Ukrainska kozatska pedahohika: vytoky, dukhovni tsinnosti, suchasnist* [Ukrainian Cossack pedagogy: origins, spiritual values, modernity]. MAUP. 384. [in Ukrainian].

Kyslyi Anatolii

ORCID 0000-0001-8988-8242

Researcher ID 0107511

Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Philosophy and Cultural Studies,
Т.Н. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»
(Chernihiv, Ukraine) E-mail: a.kyslii@ukr.net

Synihovets Ihor

ORCID 0000-0002-4456-4399

Researcher ID AAC-7649-2020

Candidate of science in physical education and sports,
associate professor of Physical Rehabilitation,
Chernihiv Polytechnic National University
(Chernihiv, Ukraine) E-mail: sinigovets4@gmail.com

RELIGION, PHYSICAL CULTURE, AND SPORT OF THE UKRAINIAN COSSACKS: HISTORICAL AND EDUCATIONAL ASPECTS

The article clarifies that religion, physical culture, and sport, as powerful and simultaneously contradictory socio-cultural phenomena, have to varying degrees permeated the entire history of the formation of Ukrainian society and are currently important moral factors capable of influencing the upbringing of the individual. A vivid example of the interrelation between religion, physical culture, and sport is the phenomenon of the Ukrainian Cossacks, in whose worldview, morality, and physical culture Christianity and other folk beliefs played a key role.

The aim of the article is to analyze the interrelation between religion, physical culture, and sport in the history of the Ukrainian Cossacks and its educational influence on the formation of the modern individual.

The research methodology employs the theoretical concepts of the American historian and sociologist of sport Allen Guttmann, who proposes considering all physical exercises and sports of different peoples as part of a global sports and physical culture that developed in connection with religious beliefs and cults.

The scientific novelty lies in the formation of a new methodological approach to the analysis of the interrelation between religion, physical culture, and sport in the history of the Ukrainian Cossacks and the possibility of its educational influence on the formation of the modern individual. It is proven that the interconnections of the physical «sporting» practices of the Ukrainian Cossacks with religious, spiritual, cultic ceremonies, folk customs, and traditions have valuable educational significance.

Conclusions. The Ukrainian Cossacks had significant achievements in the field of physical culture and developed their own unique tradition of physical education. The physical culture and sport of the Ukrainian Cossacks are closely connected with spiritual and religious ideas, cultural practices based on customary kinship relations, and reflect the peculiarities of human worldview. The worldview of the Ukrainian Cossacks was a symbiosis of Orthodox faith, ancient folk beliefs and worldview, which reflected the ideals of the harmonious development of the individual in the unity of their spiritual and physical qualities.

Keywords: religion, sport, physical culture, physical education, Ukrainian Cossacks, history of physical culture and sport, philosophy of sport.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2025

Рецензент – доктор педагогічних наук, професор М.О. Носко